



30-cu illərdə Mirzə Cəlil haqqında ilk böyük monoqrafiyanı dövrün gənc və görkəmli tənqidçisi Əli Nazim yazdı. Əli Nazim 1933-cü ildə yazdığı tərcümeyi-halında göstərir ki, o, «Molla Nəsrəddin bir sənətkar kimi» adlı 6 müəllif vərəqi həcmində monoqrafiya planlaşdırıb. Bu ilk sovet alimlərindən olan Ə.Nazimin

namizədlik dissertasiyası idi. Bu monoqrafiya 1936-cı ildə M.Hüseynin redaktorluğu ilə bir neçə siqnal nüsxəsi olaraq çap olunur. Bu vaxt Ə.Nazimin başının üstünü 37-nin qara buludları almışdı. Ona görə də əsərin kütləvi tirajla çapı dayandırılır. Həmin monoqrafiyanın yeganə nüsxəsi, AMEA-nın müxbir üzvü, mərhum professor Abbas Zamanovun şəxsi arxivindəndir. O, «Cəlil Məmmədqluzadə (Molla Nəsrəddin)» adlanır. Bu talesiz monoqrafiya molla-nəsrəddinşünaslığın əsasını qoymuşdur. Çünki, bu əsərdə Mirzə Cəlil və «Molla Nəsrəddin» sinonim adlar, bütöv bir vəhdətin hissələri kimi ədəbi-tarixi düşüncəyə daxil edilir. Ə.Nazim həm də «Molla Nəsrəddin»i - Mirzə Cəlili Azərbaycan realizminin müstəqil mərhələsi kimi tədqiqatə cəlb edir. Müəllif realizmin bu mərhələsini Molla Nəsrəddinin gülüşü ilə izah edərək yazırdı: «Onun gülüşünün bir xüsusiyyəti də, bu gülüşün göz yaşları ilə yoğrulmuş acı bir gülüş olmasıdır. Bu gülüş ağlamağın gizlətməyə çalışanların qəhqəhələrini özündə daşıyır... Lakin bu gülüş hər zaman belə qalmır, kinə keçir, nifrətə keçir, kəskin silah olur, məhvedici güllə olur, yandırır». 1939-cu ildə artıq Əli Nazim həbsdə olanda Azərbaycan molla-nəsrəddinşünaslığının təşəkkülünü bir elmi sistem kimi tamamlayan ikinci monoqrafiya - Mirzə İbrahimovun «Böyük demokrat» əsəri çap olunur. Bu əsər artıq sovet rejiminin istədiyi tərzdə onun ideoloji doktrinası olan marksist-leninçi metodologiya ilə yazılmışdı. Müəllif burada Mirzə Cəlilin və «Molla Nəsrəddin»in ədəbi-tarixi dəyərini Azərbaycanda demokratik-ictimai fikrin M.F.Axundzadədən vüsət alan

kontekstində verməyə səy göstərir. Öz zamanı üçün qiymətli olan bu monoqrafiyanın «Molla Nəsrəddin»ə qədər Azərbaycan mətbuatı, «Molla Nəsrəddin», «İki üslubun mübarizəsi» fəsilələrində jurnalın ictimai-fəlsəfi mövqeyini əks etdirməyə çalışır. Marksist-leninçi metodologiya mövqelərində dayanaraq kitabın «İki üslubun mübarizəsi» fəslində «Molla Nəsrəddin» və «Füyuzat»ı üz-üzə qoysa da M.İbrahimov «Molla Nəsrəddin»in və Mirzə Cəlilin demokratizmini doğru müəyyənləşdirirdi. Monoqrafiyada oxuyuruq: «Molla Nəsrəddin» ilk nömrəsindən başlayaraq burjuva-feodal həyatının yaramazlıqlarına atəş açır. Jurnalın birinci nömrəsindən o özünə məxsus sadə xalq dili ilə yazmağa başlamışdır. Cəlil Məmmədqluzadə demokratik ideyalar təbliği üçün demokratik üsullara müraciət edirdi... Hər şeydən vacib, xalqın anlayacağı dildə başa salmaq, onun öz düşüncəsi ilə öz həyatının dözülməzliyini ona dərk etdirmək lazım idi.

«Molla Nəsrəddin» qaranlıq və pozğun həyatı işıqlandıran, təmizləyən günəş kimi idi.

... Molla-nəsrəddinçilər xalq kütlələrinin iştirakı olmadan milli intibah təsəvvür etmirdilər.

... «Molla Nəsrəddin» bizim inkişaf tariximizdə, xalqımızın ictimai həyatında çox mühüm və iftixara layiq bir hadisədir.

«Molla Nəsrəddin» və molla-nəsrəddinçilik problemi Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında bütün XX əsr boyu diqqət mərkəzində olmuşdur. Həm mətbuat tariximizdən tədqiqatçılar, həm nəsrşünaslar, həm ictimai fikri araşdıran filosoflar, həm də dilçi və ədəbiyyat nəzəriyyəçiləri bu möhtəşəm abidəyə müxtəlif yönərdən yanaşmış, onun milli-tarixi taleyimizdəki əhəmiyyətini təsdiq etmişlər. M.S.Ordubadı, Əziz Şərif,



Mir Cəlal, Abbas Zamanov, M.Cəfər, M.Arif, Əli Sultanlı, Q.Məmmədli, Əziz Mirəhmədov, K.Talibzadə, X.Əlimirzəyev, M.Məmmədov, F.Hüseynov, Y.Qarayev kimi görkəmli yazıçı və ədəbiyyatşünaslar XX əsrin 50-80-ci illərində «Molla Nəsrəddin» haqqında xüsusi elmi-monoqrafik araşdırmanın predmeti ola biləcək dəyərli fikirlər söyləmişlər.

Azərbaycan molla-nəsrəddinşünaslığının nəzəri-tarixi monoqrafiyanı xüsusi qeyd etməliyik: Yaşar Qarayev. «Realizm: sənət və həqiqət (Azərbaycan realizminin mərhələləri)» (1980), Əziz Mirəhmədov. «Azərbaycan Molla Nəsrəddini» (1980) və İsa Həbibbəyli «Cəlil Məmmədquluzadə: mühiti və müasirləri» (1997). Y.Qarayev və Ə.Mirəhmədovun əsərləri molla-nəsrəddinşünaslığın 60-80-ci illər mərhələsini, İ.Həbibbəylinin monoqrafiyası isə ümumən XX əsr molla-nəsrəddinçiliyini və cəlilşünaslığı yekunlaşdıran sanballı tədqiqatlardır.

Y.Qarayevin «Azərbaycan realizminin mərhələləri» monoqrafiyasında Mirzə Cəlilin və ümumən «Molla Nəsrəddin» ədəbi məktəbinin tənqidi realizmin mərhələ kimi formalaşmasında həlledici rolu nəzəri-fəlsəfi baxımdan əsaslandırılır. O yazır: «Mirzə Cəlil XX əsr Azərbaycan bədii fikrində yeni realizmin başçısı və böyük nümayəndəsi sayılır. Ümumən Azərbaycan realizmi Zakirdən Sabirə qədər keçdiyi yolda Mirzə Cəlildən yüksək zirvə tanımır: Bizdə tənqidi realizm Mirzə Cəlillə kamala çatır. O M.F.Axundzadə realizminin sadəcə davamçısı deyildi, bu realizmin inkişafında tam yeni mərhələnin «baneyi-karı» idi. Mirzə Fətəlidən sonra Azərbaycan nəsrində, dramaturgiyasında, ədəbi və ictimai fikrində böyük islahatlar Mirzə Cəlil yaradıcılığında baş verir». Ə.Mirəhmədovun «Azərbaycan Molla Nəsrəddini» monoqrafiyasında C.Məmmədquluzadənin dünyagörüşünün təşəkkülü və inkişafı, əbədi

میرزا نصر الدین



mühitə və mətbuata gəlişi, demokratizm uğrunda mübarizəsi zəngin faktlarla araşdırılır və əsaslandırılır. Monoqrafiyanın xüsusilə «Molla Nəsrəddin» in banisi və redaktoru adlanan dördüncü fəslində jurnalı yaratmağın fədakarlıqları ilə bərabər C.Məmmədquluzadə və molla-nəsrəddinçilik problemi xüsusi araşdırmanın predmetinə çevrilir.

Akademik İ.Həbibbəylinin fundamental monoqrafiyası tamamilə yeni materiallar və arxiv sənədləri əsasında yazılmış orijinal tədqiqat əsəridir. Burada Mirzə Cəlilin mühiti, uşaqlıq dövründən tutmuş ömrünün son dövrünə qədərki, ədəbi, jurnalistik və ictimai fəaliyyətinin bütün mərhələləri, şərəfli və ağırlıq taledönləri nəzərdən keçirilir. Molla Nəsrəddinçilik və füyuzatçılıq problemlərinin obyektiv tarixi qoyuluşu və həlli bu əsərin dəyərli cəhətlərindəndir. Müəllif ədəbin təhsil illəri ilə

bərabər müasirləri haqqında geniş məlumat verir. Əsərin son fəslə başdan-baş Mirzə Cəlilin nəsil şəcərəsinə həsr olunur. Bu nəhəng tədqiqat əsəri yeni tapılmış zəngin materiallardan ibarət «Əlavələr»lə tamamlanır ki, bu da əsərə elmiliklə bərabər, həm də əyanilik gətirir. Və ən başlıcası, akademik «Molla Nəsrəddin» və «Mirzə Cəlilin» mühitini sadəcə faktların və sənədlərin tarixi sırası kimi sadalamır. Burada mühit həm də fəlsəfi-estetik problem kimi işlənir ki, bu da monoqrafiyanın dəyərli elmi-nəzəri keyfiyyətlərindəndir.

Azərbaycan molla-nəsrəddinşünaslığı ciddi nəzəri-metodoloji problemlərə malik bütöv elmi bir sistemdir. Bir əsrdir ki, Azərbaycan tarixi-ictimai düşüncəsində «Molla Nəsrəddin» adı əbədiləşib; yüz ildən artıqdır ki, molla-nəsrəddinşünaslıq adlanan elm formalaşmış. Bu elmi Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı kontekstində, monoqrafik hüdudlarda araşdırmaq artıq bu gün aktual tarixi zərurətə çevrilir.



Ümmandan umacağı olmayan şair...

Məni qınamayın. Əvvəllər inanmazdım ki, tanıdığım, oturub-durduğum, özümü yaradıcılığına bələd saydığım bir insan haqqında yazmaq bu qədər çətinmiş. Söz vərəqə köçənə qədər bu boyda qəm-qüssə doğurarmış - heç mənimsəməzdim. İndi özüm o vəziyyətdəyəm. Elə sözlər, ifadələr axtarıram ki, özünə yaraşmış olsun. Söhbət müasir poeziyamızın qüdrətli simalarından biri, - indi haqq dünyasında olan Ələkbər Salahzadədən gedir.

Allı-güllü donunda
körpə nə bilir hələ?!
Gecə qovuşmayacaq
kiprik nə bilir hələ?
Göz yaşını siləcək
örpək nə bilir hələ?
Öndə bir yas karvanı,
körpü nə bilir hələ?
Kimi kimə vuracaq,
zərbə nə bilir hələ?!
Nələr görüb yaşında-
Torpaq

nə bilir hələ?!

Bu misralar Ə.Salahzadənin 1988-ci ildə yazdığı “Vaqif İbrahimin xatirəsinə” şeirindəndir. Adətən, misal gətirilən nümunələr qısa, müxtəsər olur, diqqət təhlilə verilir. Mən də bu yolla getmək istədim, çox çalışdım. Amma bacarmadım. Ə.Salahzadə şeirindən hansısa misranı çıxarmaq mənə sal daşları özüldən qoparmaq kimi gəldi.

“Ehtiyacını (bəlkə də dərini) deyə bilməyən, dünya malında tamahı olmayan adam” - mənim üçün Ələkbər Salahzadəni səciyyələndirən, gözlərim qarşısında bir şəxsiyyət olaraq canlandıran ikinci belə ifadə tapacağıma ümid etmirəm...



Ağır günlər idi. Köhnə yıxılmış, təzəse hələ qurulmamışdı. “Ulduz” jurnalı müvəqqəti olaraq “Bakı Soveti” metrosu ilə üzübüz məşhur Mirzəbəyov mülkündə yerləşirdi. Oxucuların məhəbbətini qazanan “Ulduz” da o vaxt digər jurnallar kimi çətin durumdaydı. Üzə vurmasa belə o vaxtkı baş redaktor Ələkbər Salahzadə də həqiqi mənada xiffət eləyir, çıxış yolu axtarırdı...

Ə.Salahzadəyə heç nə demədən, institutda tələbələrime vəziyyəti başa saldım. Gözlədiyim kimi də oldu: Dəyər durmaq istəyən çox idi. Hətta təklif olundu ki, bəlkə “Ulduz”a kömək üçün nəqd pul yığılsın?! Amma, axırda razılaşdıq ki, jurnala kömək abunə şəklində olsun. Qısa bir müddət ərzində xeyli tələbə “Ulduz”a abunə yazıldı. Abunə qəbzlərini gətirib Ələkbərə göstərəndə kaş onun çöhrəsində yaranan məmnun ifadəni görəydiz. O ifadə mənim ömrüm boyu yadımdan çıxan deyil.

Elə güman olunmasın ki, “Ulduz”u guya bizim abunəimiz xilas eləyibmiş. Amma qaranquşun yanan evə dimdiyində su daşmağı - o hikmət boş yerdən yaranmayıb. Ələkbər onunla bir yerdə çalışan Allahverdiyə (Allah ona da rəhmət eləsin) sonralar demişdi ki, - mən bilən, jurnalımızın yaşamağına ümidi Oqtay müəllimin tələbələri dirilti.

Ələkbər Salahzadənin doğulduğu kənd Qubadadır (keçmiş Qonaqkənd). Minlərlə insanın ziyarət etdiyi Cimi kəndi Baba dağından elə də uzaqda deyil. Əslində bu ziyarətəgahın dinlə nə qədər əlaqəli olduğu dəqiq araşdırılmayıb. Sözsüz ki, Ələkbərin formalaşmasında ailəsinin, təhsil aldığı məktəblərin, ona dərs deyən müəllimlərin rolu olduğu kimi, az qala hər qarış torpağında rastına çıxan müqəddəs məkanların, əslin-nəslin, uluların olduğu mühitin təsirini də nəzərə almaq lazımdır.

Qayasından qopub adam,
yerinə-yurduna bənzər.
Ocağına çəkər,
oduna bənzər.